

A köztársasági olasz alkotmány születése és alkotmányos alapértékeinek rendszere

I. BEVEZETÉS

Norberto Bobbio neves olasz jogfilozófus egyik összefoglaló tanulmánya az alábbi gondolatokat fogalmazta meg a II. világháború utáni időszak olasz alkotmányozási folyamatával kapcsolatban: „Egy ilyen, egyöntetűen nagy többséggel elfogadott alaptörvény a nemzet életében egészen biztosan pozitív tény. Ám a többség ekkora dimenziója, a rendkívül nagy ideológiai különbség miatt csak egy lassú és kölcsönös meggyőzésen, az egyik fél részéről a másiknak tett engedményeken, hallgatólagos egyezségeken keresztül valósult meg. Alkotmányunk egy történelmi kompromisszum gyümölcse volt.”^[1] A szerző hosszan elemezte azt a példaértékű konszenzust, amely három politikai eszmerendszer: a konzervatív-katolikus, a liberális és a baloldali szocialista-kommunista ideológiák között jött létre. Ezek mindegyike részét képezte az Alkotmányozó Gyűlést alkotó pártoknak és megjelent az alkotmány normaszövegében. Bobbio nézete szerint a közös elvekben és értékekben megjelenő társadalmi-politikai egység nem jöhetett volna létre, ha nem „...hosszú, nehéz és néha már megkopott viták eredményeként: egy kompromisszumként, amely mindig magában foglalja a kezdeti egyetértés hiányát és a közvetítés révén elért egyezséget egyaránt.”^[2] Mit jelentett ez a kompromisszum? Olaszország előtt 1945-ben két út állt. A restauráció szellemiségében visszatérni a korábbi közjogi dokumentum, a Statuto Albertino által teremtett közjogi helyzethez és a monarchia államformájához, vagy új alkotmányt elfogadni új politikai intézményeken és értékeken keresztül. Az utóbbi melletti elkötelezettség valódi fordulat volt az olasz történelemben, amely mind a politikai események szintjén, mind az alkotmány szövegezésében kardinális szerepet játszó bizottságok rendszerében és munkájában nyomon követhető.

A tanulmány a TÁMOP: 4/1.1/A-10/1. KONV- 2010-005 program alapján készült és részét képezi az alábbi monográfiámnak: Egresi Katalin (2013): Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések. Gondolat Kiadó, Bp. A tanulmányban található fordítások a szerző saját fordításai

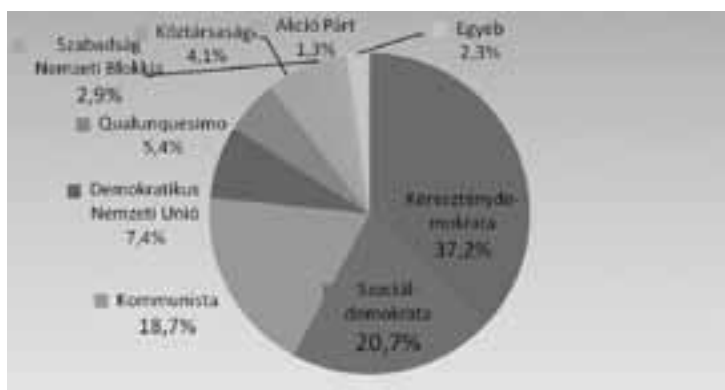
[1] Bobbio, 2008, 166.

[2] Uo. 161.

II. A POLITIKAI ESEMÉNYEK SODRÁBAN

Az 1946. június 2-án megrendezett népszavazás és parlamenti választások eredményeként június 25-én összeült Alkotmányozó Gyűlés jelentős kihívás előtt állt. Egyrészt a referendum eredményének tiszteletben tartásával meg kellett választani a köztársasági elnököt, hiszen az olasz társadalom 54,26%-a a köztársaság államformáját választotta a monarchiával szemben; másrészt – ahogy a jogalkotó szerv elnevezéséből is látszik – el kellett fogadni az új alkotmányt. Az előbbi megválasztására június 28-án került sor Enrico de Nicola személyében, aki az első ideiglenes köztársasági elnök volt. (A kereszténydemokrata politikus 504 érvényes szavazatból 396-ot kapott).^[3]

Az Alkotmányozó Gyűlésben számos nagyobb és kisebb politikai erő jelent meg, amelyek ékes bizonyítékai a háború utáni demokratikus kibontakozás folyamatának. A fasiszta állam több, mint két évtizedes etatizmusa és a totális állam politikai jogokat likvidáló rendszere után az olasz társadalom az általános választójog kivívása után élt azzal a jogával, hogy az ország közjogi alapjainak lerakását új politikai pártokra bízta, amelyek az alkotmányban a társadalom által megfogalmazott és elvárt politikai értékeket jelenítenek meg. Ebből a szempontból rendkívül fontos az alkotmányozó szerv politikai összetételének ábrázolása.

Az Alkotmányozó Gyűlésben részt vevő politikai pártok és az 1946. június 2-i országos választásokon elért eredmények %-ban kifejezett arány alapján

Az ábrán látható, hogy a három legnagyobb politikai erő a kereszténydemokrácia, a szociáldemokrácia és a kommunizmus. (Egyúttal ők képezték az Alcide De Gasperi vezette első kormány politikai bázisát.) Ideológiai értelemben rendkívül széttagolt törvényhozó testületről van szó, hiszen a bal- és jobboldal kettősségén túl egyéb progresszív és jobboldali radikális elemek is megjelentek

[3] Ghisalberti, 2010, 410.

a törvényhozás munkájában. Az Akciópárt és a Köztársasági Párt az antifasiszta ellenállás két alapvető tényezőjének számított, ám az utóbbi addig játszhatott meghatározó szerepet, amíg a köztársaság államformáját nem deklarálták. Az Akciópárt csekély, 4,1%-os arányát ellensúlyozta, hogy a párt egyik legtehetségesebb politikus-jogásza Piero Calamandrei aktívan részt vett a bizottsági munkák során az alkotmány megszövegezésében. Feltűnő viszont, hogy a párt kis arányához képest magasabb a *Qualunquesimo* – *a qualunque* (bárki) kifejezésből eredve az utca emberére utalt a mozgalom elnevezése – valójában, azonban konkrét program nélküli szélsőjobbaldali politikai mozgalomról volt szó. Az elsősorban a déli területekről érkező szavazatok 5,4%-os aránya azt jelentette, hogy a faszizmus politikai rendszere továbbra is kívánatos volt a lakosság kisebb hányada számára. A Liberális Nemzeti Blokk az első világháború után alakult Liberális Pártból és a Munka Demokratikus Pártjából tevődött össze. Ez utóbbi vezetője éppen az átmeneti évek (1943–1945) miniszterelnöke, Bonomi volt. Csekély támogatottságát annak köszönhette, hogy csupán a társadalmi elit progresszív nézeteket valló tagjait tudta maga mögé állítani. A Szabadság Nemzeti Blokkja pedig a monarchia iránt elkötelezettek központjának tekinthető.

Ugyanakkor az Alkotmányozó Gyűlés ideológiai összetétele mögött az egyes pártokon belül komoly megosztottság figyelhető meg. A vita a kereszténydemokrácián belül a liberális-katolikus De Gasperi és Giuseppe Dossetti között tört felszínre, mivel az utóbbi a katolicizmust szociális irányba kívánta továbbfejleszteni. Pártszakadáshoz vezető politikai ellentétek nehezítették a szocialista párt munkáját egyaránt. 1947 januárjában a Saragat vezette csoport kiválásával létrejött az Olasz Dolgozók Szocialista Pártja (*Partito socialista dei lavoratori italiani* – Psl) és a Nenni vezette Olasz Szocialista Párt (*Partito socialista italiano* – Psi). A szocialista táborban nem kis vitát váltott ki a Szovjetunióhoz és a kommunista pártokhoz fűződő viszony tisztázása. Saragat eszménye egy nyugat-európai szociáldemokrata párt létrehozása volt, ami a szovjet blokkal szembeni ellenállást vonta maga után. Ezek az ellentétek ugyanakkor az elkövetkezendő évek kormányzása szempontjából érdekesekek, az alkotmányban megfogalmazott alapértékek és alapelvek rendszere elsősorban a konzervatív, a liberális és a baloldali eszmék egymás mellett éléséről árukkodik.

Nem elhanyagolható továbbá, hogy az Alkotmányozó Gyűlés elnökévé Meuccio Ruinit,^[4] titkárává Tomaso Perassit, a kor neves jogászeit választották.

[4] Meuccio Ruini (Reggio nell'Emilia, 1877. – Róma, 1970.) az I. világháború előtti években államtanácsos, majd parlamenti képviselő. Fő törekvései közé tartozott a déli területek gazdasági felzárkóztatása, az ország egész területének gazdasági fejlesztését előmozdító munkaügyi és szociális reformok megvalósítása. 1917-1919 között a munkaügyi minisztérium államtitkára, majd 1920-ban a koloniális ügyekért felelős miniszter. Mivel nem értett egyet a faszizmus politikai rendszerével, ezért a két világháború között a közélettől visszavonulva tudományos tevékenységet folytatott. Az 1943-as fegyverszünet után a Munka Demokratikus Pártjának képviselője, majd tárca nélküli miniszter, munkaügyi miniszter és az Államtanács elnöke 1948-1953. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

Az alkotmány megszerkesztése ezt követően egy közel másfél éves munka eredménye volt. Amiben az egyes politikai erők egyetértettek, az a három eszmerendszert tükröző alapelvek szisztematikus kidolgozása, a köztársasági elnök formális funkciónak a rögzítése, a kormány kollegiális testületként való megjelenítése, a végrehajtó hatalom parlament előtti felelőssége, valamint a kétkamara parlamentnek az államhatalmi ágakon belül kiemelkedő szerepe. Emellett fontosnak tartották a Statuto Albetinóval szemben az alkotmány merev jellegének és az alkotmány védelmét szolgáló alkotmányos garanciáknak a rögzítését. Ez utóbbi tekintetében az Alkotmánybíróság komoly nívóvumnak számított, a régiókra alapozott területi beosztás pedig az államhatalom központi és helyi szintjei közötti viszonyrendszerben jelentett nagy előrelépést, bár ez utóbbi komoly feszültségeket idézett elő az 1950/60-as években.

III. AZ ALKOTMÁNYOZÁS BIZOTTSÁGI RENDSZERE

A politikai pártok álláspontjai mögött komoly jogászi-szakmai munka folyt. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni a közigazgatási jogot oktató nápolyi professzor, Ugo Forti elnöksége alatt működő államszervezeti rendelkezéseket kidolgozó bizottságot (Forti Bizottság), amely a gazdasági, illetve a munkával összefüggő problémákkal foglalkozó bizottságokkal együtt dolgozott. A Forti Bizottság 1945 novembere és 1946 júniusa között öt albizottság tevékenységében konkretizálódott. Az egyes albizottságok az alábbi témákban szerveződtek meg: 1. alkotmányossági problémák, 2. az állam szervezetrendszere, 3. a lokális autonómiák, 4. a közjogi entitások és 5. az egészségügy. Az alkotmányos problémákkal foglalkozó albizottságban kifejezetten nagy az egyetemi oktatói pályán dolgozó professzorok, illetve bírák száma, többek között Costantino Mortati,^[5] Vezio Crisafulli,^[6] Piero Calamandrei és Massimo Severo Giannini.^[7]

[5] Costantino Mortati (Corigliano Calabro /Cosenza/, 1891. – Róma, 1985.) a közjog és összehasonlító alkotmányjog professzora több itáliai egyetem – Macerata, Messina, Nápoly, majd 1955-től a római Sapienza Egyetem tanára. Kereszténydemokrata politikus, az Alkotmányozó Gyűlés és a 75. bizottságának tagja, 1960-72 között az olasz Alkotmánybíróság bírása, ahol 1962-ben helyettes elnökké választották. (Lanchester, 2004, 978–998.)

[6] Vezio Crisafulli (Genova, 1910. – Róma, 1986.) az alkotmányjog és a közjog professzoraként a triezsi és a római egyetemeken oktatott. Santi Romano tanítványi köréhez tartozó jogtudós. 1968-1977 között az Alkotmánybíróság bírájaként tevékenykedett. Írásainak zöme a köztársasági olasz alkotmány témájában jelent meg, így pl. Az alkotmány és alapelvei (1952) vagy A népszuverenitás (1954). (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

[7] Severo Massimo Giannini (Róma, 1915. – Róma, 2000.) a közigazgatási jog professzora a pisai és római egyetemeken. Santi Romano tanítványai köréhez tartozott. Fő művei a közigazgatási jog egyes kérdései körében jelentek meg, így pl. A közigazgatás diszkrecionális hatalma (1939), A közigazgatás aktus értelmezése és az értelmezés általános jogi teóriája (1939), A közigazgatási igazságosság (1936), illetve Közigazgatási jog (1970). (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

A bizottság munkája időben rendkívül behatároltnak tekinthető, kapcsolata az Alkotmányozó Gyűléssel egyáltalán nem volt problémamentes. Ezzel összefüggésben Pietro Nenni, az alkotmányozásért felelős miniszter annak az álláspontjának adott hangot, hogy a bizottság feladata az állami rendre vonatkozó problémák tanulmányozása és tanulmányok összegyűjtése, nem pedig az alkotmány sémájának az elkészítése. Mit jelentett ez a baloldali kormányzati tisztviselő szájából? Az alkotmány végső soron olyan dokumentum, amelyben az 1946. június 2-diki választásokkal életre hívott Alkotmányozó Gyűlésnek kell döntenie, tehát elsősorban politikai döntés produktuma.^[8] Ebből következően az alkotmányozás munkájában az Alkotmányozó Gyűlés kebelében létrejött és a politikai erőviszonyokat tükröző 75-ök bizottsága játszott meghatározó szerepet, amely 1946 júniusa és decembere közt működött, tevékenysége az alkotmány megszövegezésében állt. A 75-ök bizottságának elnökévé Meuccio Ruinit választották. Ez a bizottság további három albizottságra tagolódott: 1. Az ún. első bizottság, amely a kereszténydemokrata Umberto Tupini elnöksége alatt 18 taggal működött, az alapvető jogok és kötelességek fejezetének kidolgozásában vett részt. 2. Az ún. második bizottság, amely a kommunista Umberto Terracini alatt 38 taggal működött, a köztársaság alkotmányos rendjének kidolgozásában volt illetékes. 3. És az ún. harmadik bizottság, amely a szocialista Gustavo Ghidini elnöksége alatt 18 taggal működött, a gazdasági és szociális kapcsolatokkal összefüggő rendelkezéseket dolgozta ki.^[9]

Ruini a munka megkezdésekor két célt tűzött ki. Leszögezte, hogy az alkotmánynak egyszerűnek, teljesnek és a nép embere számára érthetőnek kell lennie, továbbá az alapvető kérdésekben a különböző politikai erőknek egyetértésre kell jutnia. Ez utóbbiak közé tartozott az alkotmány rugalmas vagy merev mivoltának eldöntése, a parlamenti szisztéma egy- vagy kétkamarás jellegének meghatározása, a *preambulum* létrehozásának szükségessége vagy szükségtelessége, illetve a kormányforma kérdésköre.^[10]

Mivel az első és a harmadik albizottság között jelentős rokonság volt, ezért a munka összehangolására – tulajdonképpen a szövegezés tisztázása érdekében – egy további 18 tagú koordinatív bizottságot állítottak fel, amely az egész szövegezési munka lelke, motorja lett. Közvetítő kapocsként jelent meg a bizottságok és az Alkotmányozó Gyűlés között. Tagjai jórészt ismert bal- és jobboldali politikusok voltak, mint pl. Piero Calamandrei, Gaspare Ambrosini, Aldo Moro, Giuseppe Dossetti, Tomaso Perassi vagy Costantino Mortati is részt vett a munkában.

A köztársasági alkotmány egyes cikkeinek parlamenti vitája 1947. március hónapban kezdődött, a szavazás június 21-től a zárószavazásig, december 22-ig tartott, amit néhány napon belül, december 27-én a kihirdetés követett. A szavazás végeredménye egyáltalán nem árulkodott a közben zajló politi-

[8] Cheli, 2012.

[9] Uo.

[10] Uo.

kai ellentétekről. Az olasz társadalomtudósok által büszkén hangoztatott 90% annak a bizonyítéka volt, hogy az 1948. január 1-jén hatályba lépett új köztársasági alkotmányt a politikai elit egyöntetűen támogatta. Ugyanakkor szintén Bobbio fenn idézett tanulmányából kiindulva az is megállapítható, hogy akadtak a közjogi dokumentumnak komoly bírálói. Salvemini^[11] a *Levelek Amerikából* (Lettera dall'America) címmel megjelent írásában a kompromisszum helyett a „*pateraccio*” (összejátszás vagy összebeszélés) kifejezést használta. Benedetto Croce liberális filozófus éppen a szöveg koherenciájának és harmóniájának a hiányáról panaszkodott a parlamenti vita kezdeti hónapjaiban: „A három kormányon lévő párt már nem egy diskurzuson alapuló egyezségben van, hanem a szavak és a tények diszharmóniájának csodálatos egyezségében, ... amelyben minden párt a maga malmára hajtja a vizet.”^[12] Piero Calamandrei az egyes cikkekben testet öltő kompromisszumot egy olyan középkorú, őszülő hajú élvhajhász sikeréhez hasonlította, akinek egy idős és egy fiatal szeretője is van: a fiatal az ősz hajszárait, az idős pedig a feketéket szakítja ki, úgyhogy szép lassan megkopaszodik. Nézete szerint az alkotmány is így lett kopasz.^[13]

IV. AZ ALKOTMÁNYOS ÉRTÉKEK ÉS ALAPELVEK RENDSZERE

A kisebbségben lévő bíráló megjegyzések ellenére a köztársasági olasz alkotmány tizenkét, a közjogi dokumentum egészét átható alapelv koherens rendszerbe foglalt csoportjával kezdődik. Az alapvető jogokat és kötelezéseket, illetve az államszervezeti rendelkezéseket megelőző fejezetben az alkotmányozó atyák komoly politikafilozófiai és értéktartalommal rendelkező általános elvekben foglalták össze a társadalmi együttélésnek és a demokratikus politikai rendszernek a közösség egésze számára elfogadható alappilléreit, amelyek egymással is szoros összefüggésben állnak, továbbá az alkotmány egyes rendelkezéseit szintén szimbolikus keretbe foglalják. Ez a szerkezeti megoldás teljesen újnak tűnt. A szövegezési munkálatok alatt elvetették a külön *preambulum* szükségességét. Ehelyett az alapelvek rövid és szabatos megfogalmazása mellett döntöttek, növelve azok súlyát az alkotmány normaszövegében.

[11] Gaetano Salvemini (Molfetta, 1873. – Sorrento, 1957.) olasz szocialista párti politikus. Származásából kifolyólag a déli területek gazdasági fejlődéséért és lakosságának szociális érdekvédelméért szállt síkra. Bírálta Giolitti politikáját, az északi területek munkásságára koncentráló gazdaságpolitikát és az északi ipari munkásság egyoldalú beavatkozásának az elvét. A fasizmussal szembenálló politikus az 1920-as években emigrációba kényszerült: Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban tevékenykedett, ahol az állampolgárságot is megkapta. Egyik alapítója a Giustizia e Libertà fasizmussal szembeni mozgalomnak. 1933-tól a Harvard Egyetemen tanított, ahonnan 1948-ban tért vissza Olaszországba. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it)

[12] Bobbio, 2008, 173.

[13] Uo. 174.

Az alkotmány tartalmazza az újkori alkotmányosság klasszikus alapelveit, illetve ezen túlmenően sajátos, az olasz jogrendszerre jellemző elveket rögzít. A 18. századi felvilágosodás politikafilozófiai törekvéseinek, majd a francia forradalomnak köszönhetően Európa-szerte megjelentek az alkotmányos kartákban azok a magas szintű értéktartalommal bíró alapelvek, amelyek mára már a jogállam klasszikus kritériumainak tekinthetők. Ilyen a népszuverenitás vagy a hatalommegosztás elve, az alapvető emberi jogok elismerése és védelme, a törvények uralma és az egyenjogúság elve.^[14] Nincs ez másként az olasz köztársasági alkotmányban sem. Az alapelveknek és alapértékeknek ebbe a csoportjába tartozik a köztársasági államforma, a demokrácia, illetve a hatalmi ágak megosztása – amely *expressis verbis* nincs az alkotmány normatív szövegében, de egyes paragrafusából kiolvasható –, az emberi méltóság ún. perszonalista elve, illetve részben az egyenlőség diszkrimináció tilalmával összefüggő cikke.

Ezzel párhuzamosan speciálisan az olasz jogrendszerre jellemző elvek a munka, illetve a szolidarista elv, amit az Alkotmánybíróság joggyakorlata az egyenlőség materiális elvével kötött össze. Két további és jelentős jogszabályi változáson átesett elvek: a területi egység elve és a nemzeti identitás, továbbá a helyi autonómiák előmozdítása/elismerése és a közigazgatási decentralizáció. Ezen túlmenően az olasz alkotmány tartalmazza a pluralizmus elvét, a kulturális fejlődés, technikai és tudományos haladás védelmét, a kisebbségek védelmét, illetve a laicizmus elveit. Az első rész utolsó cikkeiben található a belső jogrendszernek a nemzetközi jog általánosan elismert szabályaihoz, illetve az Európai Unió jogrendszeréhez való viszonyára, valamint az állam szimbólumára – az olasz zászlóra – vonatkozó rendelkezés is.

Az alapelvek magas szintű értéktartalmuk mellett jogelméleti szempontból is meghatározóak. Az olasz közjogi gondolkodás a jogi normákat duálisan szemléli, amennyiben ezeket 1. a szabályok (*regola*), vagy 2. az alapelvek (*principi fondamentali*) általános fogalma alá sorolja. Az alapelvek általánosan megfogalmazott és materiális elemekkel rendelkező jogi normák, amelyek lehetővé teszik, hogy az alkotmányt nem csupán jogi dokumentumnak – normaszövegnek, a jogforrási hierarchia csúcsán álló jogszabálynak – nevezzük, hanem politikai és szociológiai értékeket/aspektusokat tükröző dokumentumnak. Az alapelvek szabályokkal szembeni sajátosságai, hogy szintetikus egységbe foglalják az emberi együttélés alapvető és védendő értékeit, illetve érdekeit.

Ebben a vonatkozásban az olasz Alkotmánybíróság 1988/1146. számú határozata alapján létezik az értékeknek egy legfelsőbb és megmásíthatatlan köre, amelyek nélkül az emberi társadalom és a demokratikus politikai rendszer megszűnne létezni.^[15] A megváltoztathatatlanság kifejeződik az alkotmány normaszövegében explicit vagy implicit módon. Az előbbire példa az alkot-

[14] Alkotmánytan I., 2005, 29–31.

[15] La costituzione esplicita. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo, 2010, 21.

mány 139. §-a, mint örökkévalósági klauzula, amely alapján a köztársaság államformája nem lehet alkotmányos revízió tárgya. Ebben a motívumban az a szándék fejeződik ki, hogy az 1946. június 2-i népszavazás eredményeként megszületett köztársaságot a demokrácia megmásíthatatlan alapértékének tekintik. Implicit módon a köztársaság örök voltából kiinduló, kiterjesztő jogértelmezés szerint nem semmisíthetők meg sem az 1. §-ában található demokratikus elv, sem a pluralizmus elve, amely alapja az egyesülési és gyülekezési szabadságnak, a politikai pártok létrehozásának, illetve a területi autonómiáknak, valamint a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak. Nem semmisíthető meg a 2. §-ban a perszonalista és szolidaritás elveiben megfogalmazott megmásíthatatlan emberi jogok rendszere sem. Ezeket az AB-döntés a legfelsőbb értékek lényegéhez tartozó, ún. szilárd tartalomnak minősítette.

V. AZ ÚJKORI EURÓPAI ALKOTMÁNYOSSÁG KLASSZIKUS ELVEI

Az alkotmányos alapelvek első csoportjába a politikai rendszer minőségét meghatározó elvek tartoznak. Ezek a köztársaság államformája, a demokratikus elv és a normaszövegben explicit módon nem rögzített hatalmi ágak megosztásának az elve. Rendszertani helyük szempontjából az olasz alkotmány sajátossága, hogy a köztársaság az átmeneti és záró rendelkezések előtti utolsó cikkelyben található, a demokrácia az első fejezet első paragrafusában, míg a hatalmi ágak megosztására vonatkozó rendelkezések az államszervezeti fejezet egyes cikkeiből olvashatók ki.

A köztársaság genus-fogalmának specifikuma a demokratikus elv, amely a népszuverenitásban, annak képviseleti jellegű és közvetlen gyakorlásában, továbbá a hatalommegosztásban ölt testet. Állam- és kormányforma az alapelvek szintjén szorosan összetartoznak. Az 1. § jogelméleti hátterét vizsgálva a köztársaság és a demokrácia Costantino Mortati alkotmányjogász, egyetemi professzor feljegyzései alapján abból a szempontból különíthető el a többi alapelvtől, hogy ez a politikai rendszer eszmei erejének (*idee forze*) tekinthető a pluralizmussal, és a perszonalista elvekkel együtt alkotják az olasz alkotmány központi magját.

Ugyanakkor azonban a demokrácia specifikus elve már tartalmaz egy további, kizárólag az olasz jogrendszerre jellemző elvet. Az alkotmányozó a munka értékének első helyre emelésével, amely egyébként később egy külön alapelvben és az állampolgári jogok és köteleességek fejezetben egyaránt megtalálható, joggal veti fel a kérdést, hogy miért válhatott a demokráciáról szóló cikkely részévé? A bizottsági feljegyzések alapján a nép politikai kategóriája mellett a közjogászok támogatták azt, hogy egy paragrafuson belül az egyén nem csupán a politikai hatalomgyakorlás alanyaként és címzettjeként jelenjen meg a nép formájában, hanem társadalmi kontextusában is. A politikatudományi gondolkodásnak Gaetano Moscatól eredő felfogása szerint az állam és társadalom merev szétválasztása a politikai rendszer szintjén nem támogatható. Az

egyén a társadalom tagjaként vesz részt a politikai döntéshozatalban. A demokrácia értéke nemcsak a politikai rendszer működésében fejeződik ki, hanem társadalmi szinten is megragadható. Sőt, a totális diktatúrák történelmi tapasztalata azt mutatta, hogy a nép pusztá tömegként való megragadása képes a nem demokratikus politikai rendszerek legitimálására.

Amennyiben az állam úgy határozza meg önmagát, hogy munkán alapuló demokratikus köztársaság, akkor bekapcsolja az egyént a politikai rendszerbe annak társadalmi mozzanatán keresztül. A modern társadalomban a munka jelenti a társadalmi kapcsolatrendszer és érdektagozódás alapját, de egyúttal homogénizáló tényező a korábbi korszakokat jellemző kiváltságokkal szemben. A munka tehát a nép elvont politikai kategóriájának ellenpólusa a társadalom oldaláról.

Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a körülmény, hogy a bizottsági szöveg szerint a baloldali pártok a munka helyett a munkavállaló kifejezést ültették volna be a szövegbe, de ez az elképzelés tizenkét szavazattal alulmaradt a munka kifejezésével szemben.^[16] E mögött az az érv állt, hogy amennyiben az állam a munkavállalókon keresztül szólítja meg a társadalmat, akkor automatikusan kizárja a többi társadalmi réteget.

A munka kiemelt értékének a társadalmi mozzanaton túl van egy további értelmezési lehetősége. Az alkotmányjogi szakirodalomban vita tárgyát képezi, hogy mennyiben tekinthető az olasz állam szociális jogállamnak. Magában hordozza-e az első cikkely a jogállam materiális értéktartalmát vagy sem? A Roberto Bin – Giovanni Pitruzzella szerzőpáros szerint az explicit kifejezés hiányában is szociális államnak tekinthető Olaszország, a munka kifejezése tehát önmagában alkalmas arra, hogy a liberális állammal szemben ragadja meg az állam lényegét.^[17] A kiterjesztő értelmezés ugyanakkor a többi cikkel, azaz a 2. §-ban található szolidarista elvvel, továbbá a 3. § 2. bekezdésében rögzített szubsztanciális egyenlőség elvével, valamint a gazdasági kapcsolatok részben található második generációs jogok segítségével együtt válik az állam szociális minőségének alapjává. Ebben az esetben a munka megjelenítése a politikai rendszert meghatározó alapelvben egyaránt utal az állam egyik aspektusára, mert kifejezi a gazdasági folyamatokba be nem avatkozó állammal szemben az államnak a piacgazdaságból eredő szociális problémákat korrigáló jellegét.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a munka külön cikkben történő szerepeltetésével az alkotmányozó szándéka az volt, hogy ezt az elvet a jogrendszer központi elemévé tegye, a nemzeti politika számára pedig vezető kritériumként szolgáljon. Ennek tudható be az, hogy a köztársaság igyekszik elkerülni a politikai állam és civil társadalom közötti szakadékot, elszakadva a liberális negatív szabadságfogalmától. Arról nem is beszélve, hogy ez nemcsak a köztársaság jogrendszerének, hanem az egyén társadalmi méltóságának az

[16] Mortati, 1975, 16.

[17] Bin – Pitruzzella, 2010, 53.

alapja. Ugyanakkor nem áll szemben a magántulajdon védelmének és a gazdasági kezdeményezés szabadságának alkotmányos jogaival.

Mortati nézete szerint a munka „az ember személyisége kibontakozásának, továbbá a társadalmi és materiális fejlődésnek az eszköze, ... így az első szociális jognak tekinthető. Biztosítja az egyén autonómiáját és függetlenségét, és mint ilyen, minden más alkotmányos jog gyakorlásának biztosítéka.”^[18] Jogként a tevékenység szabad megválasztását, kötelezettségként pedig a szolidaritás elvéből következően a társadalmi fejlődéshez való aktív, a munkavégzés keretei között történő hozzájárulást jelenti. Természetesen az állampolgár ezt a jogát és egyben kötelességét akkor tudja megvalósítani, ha az állam biztosítja számára a megfelelő munkalehetőséget. Ez a normaszövegben az állam részéről a munkavállalást akadályozó feltételek leküzdéseként jelenik meg. Mivel az alkotmányjogban uralkodó felfogás szerint az olasz köztársaság szociális államnak tekinthető, az ebben a paragrafusban megfogalmazott állami szerepvállalás szintén ezt a jellemvonását erősíti. Az alkotmányozó szándéka szerint az állam feladata a gazdasági életbe való beavatkozáson keresztül az egyén munkához jutásának előmozdítása.

Az 1. § 2. bekezdésének népszuverenitás-kategóriája hosszabb terminológiai vita következményeként született meg. A 19/20. század fordulóján, az olasz közjogi gondolkodásban kibontakozott államszuverenitás-tanok miatt, az Alkotmányozó Gyűlés úgy döntött, hogy a szuverenitást nem az államba, nem a nemzetbe, hanem a népbe helyezi. A bizottsági vita során azonban két kifejezés használata között bontakozott ki éles vita. Az egyik verzió a népszuverenitás néptől eredését (*emanare* ige használatával), a másik a népszuverenitás néphez tartozását (*appartenere* ige használatával) tartotta célravezetőnek. Végül a vitában a második variáció győzött az alábbi indokokkal. A szuverenitás dinamikus felfogása, azaz a néptől való kiindulása magában hordozhatja annak a lehetőségét, hogy egy idő után a hatalom más birtokosára tolódhat át. Amennyiben a szuverenitást valamihez tartozónak minősítjük, úgy azt a jelentéstartalmát támogatjuk, hogy nem a keletkezését, hanem az állapotát rögzítjük: a néphez van rendelve, mert a néphez tartozik, és a jövőben is a néphez fog tartozni.^[19]

Természetesen a népszuverenitás általános kategóriájának egyes megnyilvánulási formáit az alkotmány politikai jogai tartalmazzák, mind a képviselői, mind a közvetlen hatalomgyakorlás formáinak alkotmányossá tételében. Az alapelv értelmében: 1. a nép gyakorolja a hatalmat választópolgárként a választásokon keresztül megválasztott képviselők és szenátorok útján, 2. politikai pártokat hoz létre, és 3. közvetlenül: népszavazás, népi kezdeményezés és népi petíció útján.

Végül a demokratikus politikai rendszer szerves része a hatalmi ágak megosztásának az elve, amit az alkotmány explicit módon nem tartalmaz, az

[18] Mortati, 1975, 455.

[19] Mortati, 1951, 152–153.

alapelvekről szóló fejezetben nem kerül megemlítésre, az egyes államhatalmi szervek hatásköreire vonatkozó rendelkezésekben azonban következtetni lehet a léteire. Ezek: 1. a törvényhozás esetében abban a két motívumban jelenik meg, hogy egyfelől a törvényhozás a parlament mindkét házának együttes feladata (70. §), másfelől a törvényhozás csak korlátozott időre, meghatározott tárgykörben és az alapelvek és irányelvek együttes rögzítésével ruházható át a kormányra (76. §), 2. a köztársasági elnökre vonatkozó rendelkezések között, mely azt jelenti, hogy az elnök az államfő és a nemzeti egység képviselője (87. §), 3. a kormányra vonatkozó rendelkezések között a kormány összetételére, felelősségére és működésére vonatkozó szabályokban ölt testet. Az alkotmány kimondja, hogy a kormány a tanács elnökéből és a miniszterekből áll, ők alkotják a Minisztertanácsot (92. §), a Minisztertanács elnöke a kormány általános politikájának az irányítója és felelőse, a miniszterek e tekintetben az egységes politikai irányvonalhoz való hozzájárulásukkal összehangolják és segítik a kormány munkáját (95. §), 4. az igazságszolgáltatás hatalmi ágán belül a nép nevében történő igazságszolgáltatás elvét (101. §) és a bíró törvény alá vetését, illetve elmozdíthatatlansága (107. §) alkotmányos garanciáit.

A fenn elemzett klasszikus demokratikus alapelveknek van egy további lehetséges olvasata. A demokrácia politikatudományi felfogásában rendkívül nagy szerepet játszik a részvételi demokrácia eszméje (*l'idea della democrazia partecipativa*). Ez ugyancsak Norberto Bobbio nézeteiből kiindulva azt jelenti, hogy az egyén nemcsak állampolgárként, politikai jogaiból kifolyólag vesz részt a közügyek intézésben, hanem a társadalmi tagságából eredően. A demokrácia ilyen széles, politikai rendszeren túlmutató jelentéstartalma lehetővé teszi a klasszikus liberális negatív szabadságfogalomra építő képviseleti demokrácia eszméjének a továbbfejlesztését. Miért? Bobbio szerint a demokrácia egy „végtelen menetelés” az állampolgári részvétel és felelősség pilléreinek megteremtésével. Első fázisa a politikai rend konszolidálódása, amelyet a politikai intézmények létrehozása (az államhatalmi ágak elválasztása és az emberi jogok garantálását biztosító intézmények megteremtése) követ, majd a kultúrák és vallások hitkegységének egy mentalitásbeli változás a tolerancia, az érdekegyeztetés és a vitában kialakított kompromisszumkötés kultúrájának az elsajátításával, végül pedig a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét elérése, a szociális problémák differenciált megoldásának megvalósításával. Tény, hogy a demokrácia ilyen tág értelmezésében az alkotmány biztosítja az ennek eléréséhez szükséges jogokat, annak érvényesíthetőségét, illetve az egyes államhatalmi szervek pontosan rögzített hatásköreit. Az első három alapelv a részvételi demokrácia politikai és társadalmi oldalát egyaránt megalapozza.

VI. A PERSZONALIZMUS ÉS A SZOLIDARIZMUS ALAPELVEI

A köztársasági alkotmány 2. §-a az ember individuális, személyi mivoltának és társadalmi kapcsolatrendszerének alapértékeit tartalmazza. Rendkívül fontos a két mozzanat együttes megjelenítése, mert az egy sajátos antropológiai felfogást rejt magában. Miért? A felvilágosodás politikai filozófiája, majd a francia forradalomból eredő első generációs polgári és politikai jogok, illetve klasszikus liberális nézetek az ember személy mivoltára helyezték a hangsúlyt az önmegevalósítás és önkibontakozás megalósításában. Ebből kifolyólag a szabadság az egyénhez kötődött, melyet pontosan tükröz Immanuel Kant jogról alkotott nézetrendszere. A porosz felvilágosult filozófus szerint: „A jog az egyik ember önkényének a másik ember önkényével való összeegyeztetése a szabadság általános törvénye szerint.”^[20] Az ebből eredő szabadság-fogalomnak a másoknak való nem ártással történő azonosítása az alapja az első generációs jogoknak. Ezek a jogok azonban az ember személyéhez, az emberi természethez kötődnek. A személy mivolt ugyancsak a kanti filozófia alapján összeköthető az ember „értékességével”, azzal, hogy az ember soha nem lehet eszköz, mindig célként tételezett. Az ember mivolt kiemelkedő szerepe az újkori alkotmányosság emberi méltóság kategóriájának az alapjává vált. Az olasz alkotmány az ember méltóságát azonban nem pusztán az individuumhoz kötötte, hanem társadalmi közegében is megragadja.

A két elv együttes jelenléte azt a nézetet erősíti, hogy az ember személyiségének kibontakoztatása egyénként és a társadalom tagjaként is megilleti, ez a joga összhangban áll a szolidaritáson alapuló, az alkotmány későbbi helyein megfogalmazott kötelezettségekkel. Individuum és társadalom, szabadság és kötelezettség egymással hierarchikus viszonyban nem álló oldalai az emberi élet jogi megragadásának.

Az alapelv történetéhez tartozó érdekes adalék, hogy a normaszöveg kapcsán komoly vita folyt arról, hogy a demokratikus politikai rendszerben élő embert milyen kontextusban határozzák meg. A totális diktatúrák bukása után fontos lehetett az egyén államhatalommal szembeni védelme, ám éppen az autoriter rendszerek hívják fel a figyelmet arra, hogy az atomizálódott, társadalmi kapcsolatrendszeréből kiszakadt emberek tömege könnyen felhasználható. Így a két elv egymást kiegészítő funkciója mellett döntöttek és szerkesztették egy cikken belül. Sőt, a perszonalista és a szolidarista elv az Alkotmányozó Gyűlést meghatározó politikai eszmerendszerek közötti együttműködés bizonyítéka volt. „Emögött a rendelkezés mögött nem pusztán az alkotmány különböző koncepciói, nem csupán a jog különböző víziói, hanem és mindenekelőtt két különböző politikai cél húzódott meg: a baloldal részéről elkerülni, hogy a

[20] Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből, 1999. 63.

törvényhozás az egyén jogai nevében akadályokat gördíthessen a gazdasági és társadalmi megújulásban, a katolikusok részéről, pedig elérni jogok sorozatának egészével azt, hogy az ember ne kerüljön veszélybe az állami hatalommal szemben. Ebben a kettős célban jól megfértek egymással a klasszikus liberális örökségnek tekinthető polgári jogok más, a gazdasági tervezéssel összefüggő jogokkal, mint az adók kivetésének joga, a munkaválasztás szabadsága vagy a megtakarításhoz való jog; az öröklési jog és a köz- és magániskolákkal párhuzamosan létesíthető nevelési központok felállításának a joga, vagy egyes szervek jogképesége biztosításának a joga és a közhivatal-viseléshez való jog.”^[21]

Ebből a szempontból a 2. § a következő fejezetben található és ott rendszerezett emberi jogok alapjának tekinthető, mivel megalapozza nemcsak az egyénhez fűződő jogokat, hanem a gazdasági és társadalmi jogokat, valamint a politikai jogokat egyaránt. A politikai ideológiákon túl az olasz jogfilozófiai gondolkodás egyik meghatározó teoretikusa, Giuseppe Capograssi éppen az ember társadalmi kapcsolatrendszerének hangsúlyossá tételével nevezte a cikkelyt a „társadalom nagy energiaközpontjait” (*le grandi centri di energia sociale*) magában foglaló alkotmányos rendelkezésnek.^[22] Az egyén ezekben az ún. energia-központokban képes az önmegvalósításra és a szolidaritásból eredő kötelezettségek teljesítésére. A normaszöveg ugyan a társadalmi szervezet (formáció) kifejezést használja, ám ezt is szélesen kell értelmezni, mert az alkotmányjogi szakirodalom nemcsak az egyesületi tagságokat, az adott egyházhoz, párthoz és érdekképviseleti szervezethez való tartozást, hanem a családi kapcsolatot szintén a társadalmi méltóság alapjának tekinti.

A szolidaritásból eredő kötelezettségeket az alkotmány későbbi rendelkezései tartalmazzák. Ide tartoznak mindenekelőtt a munka alapelvében megnyilvánuló kötelezettségek azáltal, hogy az egyénnek a munkáján keresztül kell hozzájárulnia a társadalom anyagi és szellemi fejlődéséhez, a haza védelme (52. §), a közteherviselési kötelezettség (53. §) és a köztársasághoz, valamint az alkotmányhoz és a törvényekhez való hűség (54. §). A kötelezettségek felsorolása már ezen a ponton jól tükrözi, hogy az alkotmány egészét átható elvekről van szó, a szolidaritás elve a munka alapelvével, illetve a kötelezettségek egész rendszerével egyaránt érintkezik.

[21] Mortati, 1975, 51.

[22] Giuseppe Capograssi (Sulmona, 1889. – Róma, 1956.) a jogfilozófia professzora Sassari, Macerata, Nápoly, Padova és Róma egyetemlein. A katolikus perszonalizmus filozófiai irányzatának egyik követője, alkotmánybíró. Főműve: A jogtudomány problémája (1937, 1962), amely a jogi tapasztalat kérdéskörét feszegeti. Halála után jelent meg a Gondolatok Giuliának (Pensieri a Giulia) című könyve, amely az egzisztencialista naplók sorába tartozik, és a későbbi feleségének 1918–1924 között írt leveleit tartalmazza. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.) A társadalmi méltóságra vonatkozó gondolatait ld. *Diritto costituzionale*, 2010, 143.

VII. A FORMÁLIS ÉS A MATERIÁLIS EGYENLŐSÉG ELVEI

Az alkotmány 3. §-ában rögzített elv csupán általános kritériumokat fogalmaz meg, amelyek az Alkotmánybíróság tevékenysége során nyerték el konkrét tartalmukat. A formális egyenlőségre vonatkozóan a jogalkotó csupán példalózó felsorolást ad, a legfontosabb diszkriminációhoz vezető tárgyköröket, mint a nemi, a faji, nyelvi, vagy a politikai és vallási különbségek miatt előforduló hátrányos megkülönböztetést sorolja fel. Ezzel szemben a szubsztanciális egyenlőség követelménye már nem jogként, hanem a Köztársaság feladataként meghatározottan jelenik meg, és ezen a ponton a normaszövegben az első paragrafusban található „munka” kifejezéssel szemben, amely a társadalom homogenitását biztosította, az Alkotmányozó a „dolgozó” kifejezést használja, megjelölve ezzel azt a réteget, amely a leginkább ki van téve a hátrányos megkülönböztetés egyes eseteinek.

Az egyenlőség elvének specialitása, hogy a legtöbb alapelvvel érintkezik. Amennyiben az ember személyi és társadalmi méltóságára vonatkoztatjuk, azt mondhatjuk, hogy ebben a társadalom minden tagja egyenlő méltóságú személynek tekinthető. Ha a kisebbségek védelmével állítjuk párhuzamba, akkor az adott kisebbséghez tartozás szintén lehet diszkriminatív intézkedés tárgya, és ebben a külön jogi normában megfogalmazott alkotmányos alapelvben az egyenlőség komoly szerephez jut. Végül, ha a laicizmus elvét vesszük alapul, akkor a vallásos és nem vallásos életforma, illetve a katolikus és nem katolikus felekezetek közötti egyenlőség követelményei egyaránt fontosak lehetnek. Az alkotmány későbbi rendelkezései között pedig az igazságszolgáltatás és a közigazgatás működésével kapcsolatban nyer értelmet. Az előbbi esetében az alkotmány a bírák egyenlő alávetését tartalmazza a törvény előtt (101. §), az utóbbi pedig a közigazgatás pártatlan működésének az elvét rögzíti (97. §).

Az eredetileg az állampolgárookra alkalmazott alapelvet az Alkotmánybíróság 1960. évi 120. számú döntés értelmében hozott határozatát a külföldiekre és a hontalanokra egyaránt kiterjesztette. Jóval összetettebb a materiális egyenlőség fogalma, amely az alkotmány normaszövege szerint állami feladatként meghatározott alapelvként funkcionál. Tekintettel arra, hogy a társadalom számos területén pl. az oktatásban, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésben, a munkavállalás, vagy éppen a közéleti funkciók betöltésével kapcsolatban jelenhet meg, ezért konkrét tartalmi elemei a jogalkalmazás során alakultak ki. Amennyiben az Alkotmánybíróságnak a szolidaritással és a materiális egyenlőséggel kapcsolatban hozott rendkívül széleskörű döntéseinek csupán a főbb irányait vizsgáljuk meg, már akkor láthatóvá válik, hogy a diszkrimináció egyik legfontosabb területe a munka világa. Az AB által alkalmazott jogtechnikai megoldás ugyanakkor az ésszerűség kritériumában ölt testet, a taláros testület minden esetben azt vizsgálja, hogy a megkülönböztetés indoka ésszerű-e a jogalkotói diszkrecionalitás szempontjából vagy sem. Nem alkotható ugyanis

olyan jogszabály, amely nem tartalmaz ésszerű indokokat az adott területen bevezetendő korlátozások tekintetében.

A formális és a materiális egyenlőség fogalmának egymáshoz való viszonyát találóan a Bin - Pitruzzella szerzőpáros a következőképpen jellemzi: „...amíg a formális egyenlőség tiltja a diszkrimináció előidézését szolgáló cselekedeteket, addig a szubsztanciális egyenlőség megédesíti a kivételeket nem ismerő kemény törvényeket.”^[23]

VIII. A KISEBBSÉGEK VÉDELME

Az alkotmányozó hatalom a kisebbségek kategóriájának alkotmányos alapelvek közé ültetését számos szempontból indokoltnak tartotta. Egyrészt történeti okokból, hiszen már a nemzeti egység létrehozásának évtizedeiben számos más nyelvet beszélő népesség élt az ország egyes területein: Alto-Adigében német, Valle d'Aostában francia, Friuli-Venezia Giulia területén szlovén, a déli területeken pedig jelentős számú albán és görög kisebbség. A fasizmus politikai rendszere ugyan a különböző nyelveket beszélő lakosságot elnyomó politikával próbálta asszimilálni, ennek egyik eszközeként a vezetéknevek olaszosítását használta.

Az 1948-as alkotmány összhangban a pluralizmus és az egyenlőség elvével egyértelműen támogatta a nyelvi kisebbségek alkotmányos védelmét. Az eltérő etnikumokat azonban nyelvükön keresztül ragadja meg, a nyelvhasználatot tekinti a kisebbségi lét alapjának. Az alapelvvel szemben 1999-ig nem létezett a nyelvi kisebbségek helyzetére vonatkozó egységes szempontokat tartalmazó törvény. Az 1999. évi 482. törvény rögzítette a történelmi kisebbségek típusait: katalánok, albánok, németek, görögök, szlovének, horvátok, franciák, provance-i franciák, szárdok, friuli nyelvjárást használók, rétoromán és okszitán nyelvet beszélők, akik részére biztosította nyelvük és kultúrájuk védelmét iskolai, egyetemi és közigazgatási szinten egyaránt. Mindemellett támogatta ezen közösségek tradícióinak megőrzését. Két régió nyelvi kisebbsége privilegizált helyzetben van. A 2001. 3. számú törvény értelmében Valle d'Aosta a francia, Trentino Alto Adige a német nyelvet használhatja a régió nevében.

Az Alkotmánybíróság számos döntésében értelmezte a nyelvi kisebbségek védelmének elméleti összetevőit. Az 1988/768., az 1995/261. és az 1996/15. határozatok mindegyike ennek alkotmányos alapelvi mivoltát rögzítette. Az 1995-ös döntés elemezte a nyelvi kisebbségek védelmét szolgáló garanciák egyes típusait. A taláros testület rögzítette, hogy a képviselő elvének megvalósításával az adott kisebbségnek lehetősége nyílik arra, hogy a helyi törvényhozói szervek munkájában megjeleníthesse érdekeit.

[23] Bin - Pitruzzella, 2010, 485.

Az alkotmányvédő testület 1996-os döntésében azt hangsúlyozta, hogy a 20. századi zárt nemzeti államokkal szemben a kisebbségek alkotmányos védelme biztosítja a fasiszmus által képviselt nacionalizmussal szembeni legfontosabb garanciát. Miért? A kisebbségek védelmének alkotmányi szintű elismerése teszi lehetővé az elzárkózásra és megkülönböztetésre épülő nacionalista eszmerendszerekkel szembeni leszámolást. Az elvet azonban az Alkotmánybíróság összekötötte a pluralizmus és az egyenlő társadalmi méltóság elveivel. Az előbbi lényegét abban látta, hogy a plurális értékrend egyik megnyilvánulása éppen a nyelvi különbözőségeken fejeződik ki. Ez egyben a kollektív és individualista identitás egyik meghatározó alapja. Az egyenlőség elvének klauzulája pedig maga is tartalmazza a tiltott klasszifikációk között a nyelvi megkülönböztetés tilalmát. Sőt ezzel a megközelítéssel az AB kiállt amellett, hogy az olasz alkotmány alkalmazkodik azon szupranacionális tendenciához, amely állami keretek között támogatja az eltérő identitású emberi csoportok egymás mellett élését. Itt a bíróság az olasz állam által 1977-ben ratifikált 1966-os Politikai és Polgári Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára hivatkozott. Állást foglalt abban a kérdésben, hogy az alkotmányban és a regionális statútumokban megfogalmazott elvek kettős természetűek. Általános tartalmuk megvalósítása mindig konkrét jogszabályi formában és közigazgatási intézkedéseken keresztül megy végbe, amelyek mögött lényegét tekintve politikai kezdeményezések állnak. Ugyanakkor példaértékű álláspontot foglalt el az alapelv és az azt megvalósító konkrét jogszabály viszonyára vonatkozóan: „Az alapelveket tartalmazó normák valódi és tényleges alkotmányos jogokat proklamálnak, amit nem lehet a politikai-közigazgatási autoritás jövőbeni beavatkozására redukálni, ahogy az a pusztán program normáknak nevezett alapelvekből következne. Az alkotmányos normákból mindig és szükségszerűen ered egy azonnali operativitást igénylő »minimális védelem« követelménye, amely mentes a politikai valóságtól, és a jogrendszer alkotmányos értelmezéséből meghatározható.”^[24]

Ami viszont jövőbe mutató problémát vet fel, az a migrációs hullám következtében megjelenő új kisebbségek helyzetének alkotmányjogi rendezése. Az 1990-es években rögzített jogszabályok ugyanis csak a történelmi kisebbségekre vonatkoznak.

IX. A LAICITÁS ALAPELVE

Az alkotmányozás során talán az egyik leginkább vitatott kérdéskör a katolikus egyház és az állam viszonyának rögzítése jelentette. A katolikus egyház kiemelkedő szerepe a 19. századi alkotmányos karták többségében kimutatható volt.

[24] Sentenza 15/1996. Az olasz alkotmánybíróság 1996/15. számú döntése, amely elérhető az alkotmánybíróság hivatalos honlapján: www.cortecostituzionale.it.

A dinasztikus-monarchikus elvet alkalmazó közjogi dokumentumok már a politikai egység előtt számos alkalommal elismerték a katolikus vallás kizárólagosságát. Az 1861 utáni időszakot az állam és az egyház viszonyának közjogi rendezetlensége jellemezte, ez az 1929-es lateráni paktum aláírásával oldódott meg.

Az alkotmányos alapelv sajátossága, hogy a katolikus egyház és az állam viszonyát a lateráni paktum szellemében rögzítette, amely egyúttal a szuverenitás korlátozásának egyik, a közjogi dokumentumban előforduló esete. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az 1929-es konkordátumot az 1984. február 18-án aláírt újabb egyezmény, amely szintetizálta a II. vatikáni zsinat (1962–1965) által képviselt értékeket a köztársasági alkotmányban kifejezett egyenlőség és semlegesség elveivel, tovább lépett a lateráni paktum egyes pontjain. Az új konkordátum három részből állt: *preambulumból*, egyezményből és protokolláris szabályokból. A *preambulum* rögzítette azokat a jogi és vallási szempontú változásokat, amelyek az olasz társadalomban a lateráni paktum óta eltelt ötven évben végbementek, különös tekintettel az elvilágiasodásra és a tömegtársadalommal együtt járó materializálódásra. Az egyezmény számos fontos alapelvet deklarált. Kimondta:^[25] 1. Az állam semlegességét minden vallási témájú ügyben – ez a laicitás irányába történő komoly elmozdulás volt, a korábbi államvallási felfogást tükröző alkotmányi rendelkezésekkel szemben. 2. Teljes körű autonómiát az egyházi szervezetrendszer kialakítására – ez az állam bárminemű kinevezési jogát szüntette meg az egyházi tisztviselőkre vonatkozóan. 3. Az egyházi szervek privilégiumának megszüntetését. 4. A vallási oktatás megszüntetését a közoktatási intézményekben.

Az új konkordátum laicitást előtérbe állító rendelkezései szempontjából fontos annak tisztázása, hogy ez milyen viszonyban áll az alkotmány 7. §-ával. Az alkotmány ugyanis nemcsak a konkordátumelvet teszi alkotmányossá, hanem az egyház függetlenségét és szuverenitását is rögzíti, amelyet a többi vallási felekezet egyházával szemben nem biztosított. Ennek oka az állam és az egyház meghatározásában áll. Jogelméleti szempontból a Santi Romano közjogi könyvében található különbségtétel szolgálhat a vizsgált paragrafus alapjául.^[26]

[25] La costituzione esplicita, 2010, 41.

[26] Santi Romano az állam területén belül működő, önálló struktúrával és különböző célokkal rendelkező intézményeket több csoportra bontotta. 1. Az állami intézmények egyik csoportjába azok az entitások tartoznak, amelyek az állami struktúra integráns részeiként rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával, de nem az állammal, hanem annak valamely más szervével szemben. Pl. a Korona, a törvényhozás házai vagy a miniszterek, továbbá az állami intézmények, mint pl. iskolák, könyvtárak, vasúttársaságok és postai szolgáltatást biztosító állami intézmények. 2. Az állam segéd-, illetve államhoz tartozó intézményei. Közös eredőjük a területi mivolt. Az előbbieket a városi, megyei vagy regionális entitások, az utóbbira a koloniális és gyarmati birtokok hozhatóak fel példaként. Ezek a szervek az állam intézményének helyi szervei, az állami jogrendszer területi megvalósítói. 3. Eredeti intézmények, azok az entitások, amelyek nem az állami jogrendszer, hanem saját, az államtól független jogrendszeren alapulnak: a nemzetközi közösség, az olyan államkapcsolatok, mint a föderáció vagy a konföderáció, illetve az állam és a katolikus egyház viszonya. Ezeknek az intézményeknek a szerző külön fejezetet szentelt. Santi Romano intézményi

Az institucionalizmus olasz teoretikusának nézeteiben az állam: a terület az állampolgár és a főhatalom három jellemvonásában meghatározva a politikai hatalom olyan szervezeti formája, amely az egy adott területhez kötődő állampolgárok fölött kizárólagosan rendelkezik az állami erőszak alkalmazásának legitím monopóliumával. Az egyház az állammal és a nemzetközi közösségekkel együtt originális – eredeti – intézményi rend, amit az alkotmányozó is elismert. Az egyház mint intézmény formálisan az államtól „független és külső tényező”. A szuverenitásban megnyilvánuló függetlenség saját spirituális rendjére, belső igazságszolgáltatására és tevékenységére vonatkozik. Ezen túlmenően a katolikus egyház a „Vatikán város állama” elnevezéssel a nemzetközi jog önálló alanya.

További lényeges alkotmányos rendelkezés a paktum módosíthatóságának problémája, amely az alkotmányozó szándéka szerint nem igényli az alkotmányos törvény módosítására vonatkozó eljárás – 138. § – alkalmazását. A paktum-elv (*principio pattizio*) az államok közötti bilaterális nemzetközi kapcsolatok modellje alapján a két fél elfogadásától vagy módosítási szándékaitól függ, és nem vonatkozik a más felekezetek, illetve az állam közötti kapcsolatok jellegére. Ez utóbbiban az *intesának* nevezett egyezményeket használják.

A katolikus egyház és az állam közötti paktum módosításának az Alkotmánybíróság által a jogrend által elismert és védett legfelsőbb értékek tekintetében vannak határai. Ezeket a paktum nem sértheti és nem semmisítheti meg. A katolikus egyház mellett egyéb felekezetek egyházai külön az állami jogrenddel nem ellentétes státútumot hozhatnak létre. A státútum lényegében a felekezeti kérdésekben való önkormányzás és öngazgatás kifejeződése. Azt az olasz közjogi szakirodalom is elismeri, hogy a konkordátum és az *intesa* közötti megkülönböztetés diszkriminatív, és ezáltal az egyenlőség alapelvebe ütközik. Ezt azzal a körülménnyel indokolják, hogy az állam jóval később rendezte viszonyát a nem katolikus felekezetekkel, pl. az 1980-as években a baptista egyházzal, 1995-ben a lutheránus evangélikusokkal, 2007-ben a mormonokkal, a Jehova tanúival, a hindu és buddhista felekezetekkel. Az *intesa* jogi természetéhez tartozik, hogy az erre vonatkozó törvény elfogadása után nem módosítható egyoldalúan az államrészéről. Az egyezményben foglaltak megváltoztatása viszont új egyezmény megkötésének szükségességével jár együtt.^[27]

jogfelfogása itt is a pluralizmusról árulkodik, ám nem probléma nélküli az ún. eredeti jogrendszerek jogdogmatikai konstrukciójába ültetése. 1. A nemzetközi közösség: azon államok uniója, amely tagjainak egymáshoz való viszonyát, a nemzetközi jog általános szabályai alapján szabályozza. 2. Az államok közötti nemzetközi uniók (föderáció vagy konföderáció): azon államok uniója, amely tagjainak egymáshoz való viszonyát az unió szabályai határozzák meg. 3. Az állam és egyház uniója (katolikus egyház): „ahol a konkordátum-elv szabályozza a két intézmény kapcsolatát”. Az állam mindhárom típusú közösség tagja, de ezeknek a közösségeknek a viszonylatában az államnak nincs a jogrendszerükre 1. azonnali és 2. közvetlen hatása. Az állam a nemzetközi közösség és az egyház jogrendszerének egymáshoz való viszonyát 1. a kölcsönös függetlenség és 2. az elválasztás elvei jellemzik. (Romano, 1947, 80–85.)

[27] Uo. 160.

A laicitás elve az Alkotmánybíróság gyakorlatában bontakozott ki. Az alkotmányvédő testület az elmúlt évtizedekben kidolgozta azokat az irányvonalakat, amelyben a laicitás tartalma más alapelvekkel karöltve jelenik meg. Az AB 1995. évi 440. sz. határozatában rögzítette a laicitás elvét, és a vallási pluralizmus-hoz kötötte. Ebben azt mondta ki, hogy minden ember hitét, amely egy vallásos felekezethez tartozást fejez ki, egyenlő védelemben kell részesíteni. Eszerint a modern államban rögzített lelkiismereti szabadság egyik legfontosabb következménye a különböző vallási felekezetekhez tartozás által megvallott hitek egyenlősége. Ugyanez a döntés rögzítette az eltérő kultuszok megkülönböztetésének tilalmát. A különböző kisebb vagy nagyobb számú felekezethez tartozás nem szolgálhat semmiféle, a vallásos hit kinyilvánítását lehetővé tevő rítusok közötti megkülönböztetés alapjául. Ezt követően az 1996. évi 334. számú határozat az állam laicitásának biztosítékát abban látta, hogy vallás és a vallásokból eredő morális kötelezettségek nem lehetnek az állami célok érvényesítését szolgáló eszközök. Végül a 2000. évi 8. számú döntés a törvényhozás számára rögzítette a pártatlanság és az egyenlő távolság elveit a vallási felekezetekre vonatkozó jogszabályok tekintetében. A fent említett döntésekben közös vonás, hogy a laicitás elve a vallásos hitre vonatkoztatott, az alkotmány alapelvei szinten kifejezetten a vallásos felekezetek törvény előtti egyenlőségét ismeri el.

X. UNITÁRIUS ÁLLAM VAGY REGIONÁLIS-LOKÁLIS AUTONÓMIA?

Az 1948-as alkotmány alkotóinak egyfelől arról kellett dönteni, hogy az állam unitárius vagy föderatív szerkezetű legyen. Az alkotmányozó atyák egyértelműen az unitárius állam gondolatát támogatták. Ez jutott kifejezésre az ország egysége és oszthatatlansága elvben. Az Ambrosini^[28] által vezetett, a régiók létrehozására irányuló albizottságban azonban komoly vita bontakozott ki arról, hogy az állami hatalom területi alapú decentralizációja milyen szinteken és szerveken keresztül valósuljon meg. Itt kellett arról dönteni, hogy a régió az állam területéhez viszonyítva milyen jellemvonásokkal bírjon. Costantino Mortati feljegyzései alapján az albizottsági munka folyamatában a következő álláspontok bontakoztak ki. Az 1946. július 29-i ülésén maga Mortati a decentralizáció elvét a régiók megvalósításával összekötve az alábbi motívumok miatt támogatta: 1. a közigazgatás helyi érdekek figyelembevételével történő megszervezése és decentralizálása kettős célt szolgál: az állampolgárok politikai nevelését és a helyi igények kielégítését; 2. a szabadság egyik legfontosabb garanciája

[28] Gaspare Ambrosini (1886–1985) jogász-politikus-jogtudós, a palermói egyetem alkotmányjog professzora, majd a II. világháború után a római egyetemen tanít. A kereszténydemokrata párt képviselőjeként aktív szerepet játszott az Alkotmányozó Gyűlés munkájában, 1948-53 között parlamenti képviselő, 1955-től alkotmánybíró, majd 1962-67 között az Alkotmánybíróság elnöke. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

egy adott helyi közösség öngazgatásában áll; 3. a regionális sajátosságok figyelembevételével felállított intézmények, továbbá a régiók közötti egyensúly biztosítását figyelembe vevő alkotmány képes a társadalom helyi érdekeit lényegi értelemben megfelelően figyelembe venni.

Mortati szerint ezek a motívumok Olaszország politikatörténetéből világosan kiolvashatóak!^[29] A kereszténydemokrata képviselő itt az itáliai félsziget északi és déli része közötti gazdasági és társadalmi különbségek meglétére gondolhatott. Határozottan támogatta egy valódi regionális autonómia alkotmány által garantált megvalósítását. Sőt, sürgette az autonómia biztosítását szolgáló eszközök alkotmányba foglalását, pl. a régiók közötti hatásköri összeütközések feloldására illetékes bírói szervezet felállítását, az önkormányzáshoz szükséges és elégséges pénzügyi autonómia biztosítását, vagy az állam központi szervei irányából érkező külső kontroll csökkentését. Ez utóbbi nézete szerint azt jelentette volna, hogy a helyi szervek által kibocsátott jogi aktusok legitimitásának vizsgálatát az adott szerven belül egy másik – felsőbb – szinten kellene orvosolni az államhatalom központi – külső – szervével szemben, s lehetőséget kell adni a népek arra, hogy a kontroll részévé válhasson pl. népi akciók, népi kezdeményezések révén. Határozottan ellenezte a regionális szintű központosítást, mivel ez nézete szerint csak az állami bürokrácia veszélyes központosítását vonta volna maga után. Ez azt jelentette, hogy a régió belüli területi tagozódás és a területi szintű szervek irányában is a decentralizáció elkötelezett híve volt. E tekintetben a város és megye szintjén érvényesülő autonómia gondolata mellett a későbbi üléseken is kiállt, a hatáskörök pontos rögzítésének a sürgetésével. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy Mortati mit „hagyott volna” az állam kizárólagos hatáskörében? Ide tartozott a gazdaságpolitika nemzeti céljainak kialakítása a gazdasági tervezés folyamatát tekintve.

Álláspontjával szemben számos ellentétes, az állam unitárius voltát erősítő törekvések álltak. Bozzi a régiók opcionális megvalósítását támogatta az állami hatalom strukturális egységének a biztosításával.^[30]

Ezt követően, az 1946. szeptember 14-i újabb albizottsági ülésen már a regionális decentralizáció egyes, konkrét elemeinek megfogalmazása következett. Az ülésen egyfelől elfogadták azt az elképzelést, hogy helyi szintű szervek számára pontosan körvonalazni kell az intézményi decentralizáció, továbbá a gazdasági önállóság határait. Ennek érdekében a köztársasági elnök, Einaudi

[29] Mortati, 1972, 873–874.

[30] Aldo Bozzi (Róma, 1909. –) a római Sapienza Egyetemen szerzett jogi diplomát. 24 éves korától a bíróságon dolgozott, amit a harmincas éveiben az államtanácsosi kinevezés követett. 1946-ban az Alkotmányozó Gyűlés tagjaként, liberális politikusként vesz részt az alkotmányos karta megszövegezésében. 1952–60 között először a községi tanács tagja, majd Róma tartományi tanácsának tagja. 1953–87 között a liberálisok színeiben parlamenti képviselő. A liberális párt 1987-ben köztársasági elnöki tisztségre jelölte, de ezt a tisztséget nem nyert el. Életrajzi adatait ld. részletesebben: Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it. A régiókkal kapcsolatos álláspontját ld. Mortati, 1972, 873.

a régiók határainak rögzítését sürgette. Itt vetődött fel az a gondolat is, hogy a régiókat meg kellene jeleníteni a törvényhozás egyik kamarájában. Érdekes, a jövőbe mutató elv volt a régiók fokozatos megszervezésének a gondolata, amit a bizottság azért fogadott el, mert nem látta megvalósíthatónak azonnal a területi szervek és az állami feladatok összehangolását. Ez az álláspont később a gyakorlatban valóban érvényesült, mert a régiók megszervezése az 1970-es évekig valóban váratott magára. Az 1947. január 17-i ülésen ugyanakkor a regionális különbségek kerültek napirendre. A bizottság egyik tagja, Laconi^[31] különbséget tett valódi és ún. művi – mesterségesen – kialakított régiók között. Az előbbire hozta fel példaként a szigeteket, mint Szicíliát és Szardíniát, vagy a többnyelvű területeket, míg az utóbbira az itáliai félsziget túlnyomó részét, ahol a regionális határok kialakítása inkább jogalkotói szándék következménye. Az utóbbiak esetében nem támogatta a regionális rendszer kiépítését abból az indokból, hogy a törvényhozó hatalom kizárólagos állami szerepe szempontjából a regionális szintű jogalkotás ezt az egységet bontaná meg. Laconi például azzal érvelt, hogy a regionális szervekre telepített jogalkotásnak egyenes következménye lenne a föderatív államszerkezet létrehozása, amely anarchiát eredményezne és az állam unitárius karakterét veszélyeztetné.^[32] Togliatti a kommunista párt politikusa a déli területek – Mezzogiorno – vonatkozásában látta a regionális elv gyakorlati kivitelezését lehetetlennek a gazdasági és társadalmi elmaradottság miatt.^[33] Mortati az ellentétes álláspontokkal szemben a decentralizáció szükségességét hangsúlyozta annak ellenére, hogy sürgette a törvényhozás helyi szintű megvalósításának igényét a különböző régiók strukturális különbségeinek összeegyeztetésével. A calabriai alkotmányjogász elgondolása mellett szólt az az érv is, hogy a helyi szintű autonómia valóban előmozdíthatja az állampolgárok közügyek iránti érdeklődését, amely bármely politikai szabadságjog aktív gyakorlásának az alapja. Ez a szemlélet annyiban érvényesült, hogy az autonómia helyi szintű megvalósításának elvét az alkotmányelmélet a következő évtizedekben összekötötte a társadalmi méltóság és a pluralizmus alapelvei-

[31] Renzo Laconi (1916–1967) a Cagliari Egyetemen tanult filozófiát, majd a fasiszmus időszakában, Firenzében tanári állása mellett rokonszenvezve a kommunista eszmékkel, 1942-ben csatlakozott az Olasz Kommunista Párthoz. Sassariba visszatérve 1944-től a helyi felszabadítási bizottság tagja volt, aktívan részt vett a baloldali párt életében, ahol a regionális autonómia kérdésében osztja a pártvezetés álláspontját. Ennek egyik legfontosabb állomása az 1945. december 29. és 1946. január 5-e között Rómában megrendezett nemzeti kongresszus, ahol a Togliatti vezette párt az állam föderatív megszervezését elutasító határozatában csak Szardínia és Szicília szigeteire vonatkozóan fogadta el a regionális autonómia megvalósítását. A pártkongresszus ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az autonómia nem önérték, hanem e radikális gazdasági és társadalmi átalakulás eszköze, amelynek kezdőlépése a mezőgazdasági reform kell, hogy legyen. Laconi nagy szerepet játszott abban, hogy az Alkotmányozó Gyűlés által elfogadott szardíniai statútumban viszont megjelenjen az állam és régió közötti egyenjogúság elve. Az alkotmány hatálybalépését követő időszakban a kommunista párt parlamenti képviselőjeként a regionális autonómia gondolata mellett állt ki. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it)

[32] Mortati, 1972, 880.

[33] Uo. 881.

vel. Amennyiben a törvényhozás helyi formáiban a társadalom tagjai vesznek részt a képviseleti elv, vagy éppen közvetlen hatalomgyakorlás formájában, akkor az az egyén önkibontakozása, személyiségének fejlődése szempontjából fontos állomás lehet. Az egyén így nem csupán individuumként és a társadalmi közösség/csoport tagjaként, hanem a helyi közösségi tagjaként is megvalósítja önmagát, ami azt jelentette, hogy a területi autonómia a perszonalizmus alkotmányos alapelveinek egyik következménye. A faszizmus több mint két évtizedes etatizmusa miatt elengedhetetlen volt a terület autonómia a demokratikus politikai rendszer kiépítése szempontjából. Nem véletlenül látta ebben Mortati a demokrácia egyik legnagyobb biztosítékát. A pluralizmussal való kapcsolat pedig az állami hatalom helyi szintű megosztásának olvasataként jelent meg.

XI. ÖSSZEGZÉS

Bobbio tanulmányom elején idézett gondolatai után a fenn elemzett alkotmányozás folyamata és alkotmányos alapértékek rendszere tükrében méltán idézhetem Carlo Ghisalberti alkotmánytörténeti művének zárógondolatait is: „Az alkotmány szövege nem elég a demokrácia létrehozásához. Ez csak a nép tudatában és a kodifikált elvekben megszületett értékek visszavonhatatlanságában él. Ez a tudat nem lehet az Alkotmányozó Gyűlés által elfogadott törvény azonnali következményeként előálló egyezmény sem. Egy ideje már leáldozott annak a felvilágosult és racionalista eredetű illúzióknak, hogy egy alkotmányos charta megszövegezése, illetve alkalmazása elegendő a liberális garanciák biztosítására és a nép demokratikus perspektíváinak a megvalósítására. Egyöntetű vélemény, hogy a képviseleti intézmények a polgári műveltségen, a közoktatáson, az egyéni és közösségi jóléten, a tolerancián és mások véleményének tiszteletben tartásán, mindenekelött pedig a közös konszenzus pilléreire nyugszanak.”^[34]

Olaszország 1948-as alkotmánya olyan alkotmányos alapelveket és értékeket rögzített, amelyek a képviseleti demokrácia alapjai is egyben. Mindezt speciális, az olasz jogrendszerre jellemző elvek egészítették ki, a munka és a szolidaritás normaszövegbe való beültetésével. Ugyanakkor az 1948 utáni politikai valóság azt is bebizonyította, hogy ezen elveknek az állam szervezetrendszerére való átültetése nem egyszerű feladat. Az Alkotmánybíróság 1956-ban kezdhette meg a működését, a régiókat csak 1970-ben kezdték megszervezni, a törvényhozás hatalmi ágának megerősítése pedig számos esetben instabil kormányokat eredményezett. Ennek ellenére ezek az alkotmányos értékek időtállóak, mert a társadalomból szerveződő politikai erők kompromisszumán, egyetértésén alapultak.

[34] Ghisalberti, 2010, 431.

IRODALOM

- *Alkotmánytan I.* (2005) (szerk.: Kukorelli István). Osiris Kiadó, Budapest.
- Bin, Roberto – Pitruzzella, Giovanni (2010): *Diritto costituzionale*. G. Giappichelli, Torinó.
- Bobbio, Norberto (2008): *Dal fascismo alla democrazia. I regimi, le ideologie, le figure e le culture politiche*. (szerk.: Bovero, Michelangelo.) Baldini–Castoldi Dalai, Milánó.
- Cheli, Enzo (2012): Divergenze nella storiografia e linee di una possibile ricerca. In: *I giuristi alla Costituente – Il contributo italiano alla del Pensiero*. Diritto.
- *Diritto costituzionale*. (2010) (szerk.: Prof. Federico del Giudice). XXV. kiadás. Giuridiche Simone, Nápoly.
- *Dizionario Biografico degli Italiani*. Elérhető: www.treccani.it (Olasz életrajzi lexikon és annak elektronikus változata.)
- *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. (1999) (szerk.: Szabó Miklós.) Prudentia Juris 12. Miskolc.
- Ghisalberti, Carlo (2010): *Storia costituzionale d'Italia 1848/1994*. Laterza, Róma–Bari.
- *La costituzione esplicita. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo*. (2010) Esselibri–Simone, Nápoly.
- Lanchester, Fulco (2004): *Pensare lo Stato. I giurispubblicisti nell'Italia unitaria*. Laterza, Róma–Bari.
- Mortati, Costantino (1951): *Istituzioni di ordinamento giuridico*. CEDAM, Padova.
- Mortati, Costantino (1972): Studi sul potere costituente e sulla riforma costituzionale dello Stato. *Raccolti scritti*. I. köt. Giuffrè, Milánó.
- Mortati, Costantino (1975): *Principi fondamentali*. Zanichelli, Bologn.
- Romano, Santi (1947): *Principi di diritto costituzionale generale*. Giuffrè, Milánó.
- Sent. 15/1996. Elérhető: www.cortecostituzionale.it. (Alkotmánybíróvági döntés.)

•
Zilzer Gyula: Gáz II, 1932